

Kari Tuomainen

Leibnizin Jumalasta

“Leibniz, enemmän kuin kukaan toinen uuden ajan filosofi, otti maailmankaikkeuden luomisen ajatuksen vakavasti antaen sille keskeisesti tärkeän paikan järjestelmässään. Aivan kuten keskiaikaiset teoriat, joita hän piti suuressa arvossa, hänen järjestelmänsä asetti Jumalan maailmankaikkeuden luojana metafysiikan keskipisteeseen.”¹

llä oleva lainaus johdattaa hyvin artikkelini aiheeseen. Tarkoitukseni on tarkastella alustavasti Gottfried Wilhelm Leibnizin (1646-1716) käsitystä Jumalasta. Leibnizille Jumala on täydellinen olio, jonka keskeisimmät ominaisuudet — kaikkivoipaisuus, kaikkitietävyys ja absoluuttinen hyvyys — tulevat esiin luodussa maailmassa. Aktuaalinen maailma ei kuitenkaan ole ainoa mahdollinen maailma vaan Leibnizin mukaan Jumala on valinnut sen äärettömästä määrästä vaihtoehtoisia maailmoja.² Tällöin maailman luomisen akti ja etenkin sitä edeltävä harkinta vaihtoehtoisten mahdollisten maailmojen välillä nousevat keskeisiksi kysymyksiksi.

Lähden kuitenkin liikkeelle Leibnizin *Monadologiassa* esittämästä kahdesta osatodistuksesta koostuvasta Jumalan olemassaolotodistuksesta, jonka yhteydessä myöskin annetaan alustavasti täydellisen olion määritelmä. Tämän jälkeen aloitan varsinaisen tarkastelun hetkestä ennen maailman luomista, jonka yhteydessä tarkastelen Leibnizin käsitystä Jumalan olemukseen sisältyvästä äärettömästä tietokyvystä. Lopuksi tarkastelen Jumalan tekemää aktuaalisen maailman valintaa ja tähän valintaan liittyvää absoluuttista hyvyttä.

Jumalan olemassaolon todistaminen

Leibniz esittää *Monadologiassa* Jumalan olemassaolon todistamiseksi kaksi toisiaan täydentävää osatodistusta. Nämä osatodistukset nojaavat hänen filosofialleen keskeiseen *riittävän perusteen periaatteeseen*

“... jonka nojalla me katsomme, että mikään asia[ntila] ei voi olla todellinen tai olemassa ja mikään väite ei voi olla todeksi osoitettava, ellei ole olemassa riittävä perustetta, miksi pitäisi olla näin eikä toisin, vaikkakin useimmissa tapauksissa perusteet eivät ole meidän tiedettävissämme.”³

i) *Aposteriorinen todistus*

Leibnizin mukaan kaikille aktuaalisesti olemassaoleville asiantiloille eli olioiden ominaisuuksille ja olioiden

keskinäisille suhteille on oltava riittävä tai lopullinen peruste, joka selittää miksi asiantilat tai tapahtumat ovat juuri niin kuin ne ovat. Mikäli tätä tapahtumien perustetta etsitään asiantilojen ketjusta tai sarjasta, löydetään vain yksittäisiä syitä yksittäisille tapahtumille eikä yhtä yhteistä perustetta, joka kattaisi kaiken tapahtumisen.⁴ Riittävää perustetta kaikelle tapahtumiselle on siis etsittävä asiantilojen sarjan ulkopuolelta, jolloin tämän perusteen täytyy olla itsessään riittävässä, välttämättömässä substanssissa. Leibnizin mukaan juuri näin onkin: “... [j]a tätä [substanssia] me nimitämme *Jumalaksi*”⁵. Jumala on samalla yksin riittävä peruste kaikelle tapahtumiselle, sillä kaikki aktuaalisesti olemassaolevat asiantilat ovat yhteenliittyneitä⁶.

ii) *Apriorinen todistus*

Jumalan olemassaolon *apriorinen* todistus sisältyy oikeastaan jo edellä esitettyyn *aposterioriseen* todistukseen, sillä välttämättömänä substanssina Jumala on itsessään riittävä eivätkä häntä koske mitkään ulkoiset rajoitukset. Siten Jumala on olemukseltaan rajoittamaton. Rajoittamattomuudesta seuraa, että Jumala on absoluuttisen täydellinen olio, jonka olemassaolo on seurausta oman olemassaolonsa mahdollisuudesta.⁷ Sitä vastoin kaikki muu mahdollinen tai aktuaalinen on mahdollista vain siitä syystä, että Jumala on olemassa⁸. Tarkemmin ilmaistuna mahdolliset asiantilat ovat mahdollisia, koska ne ovat olemassa Jumalan mielessä ideoina; aktuaaliset asiantilat ovat olemassa, koska Jumala on tahtonut niiden aktualisoimista⁹.

iii) *Jumalan kaikkivoipaisuus*

Se, että Jumalan olemassaolo ei riipu mistään Jumalan ulkopuolisesta tekijästä ja että kaikki muu mahdollinen ja aktuaalinen sen sijaan riippuu Jumalan olemassaolosta, on samalla Leibnizin mukaan osoitus Jumalan kaikkivoipaisuudesta¹⁰. Kaikkivoipaisuus sisältää myös sen, että Jumala on olemassaolonsa lisäksi riippumaton aktiensa suhteen. Toisin sanoen Jumala on absoluuttisen vapaa olio, joka itse on tahtomisiensa riittävä peruste¹¹. Vapaus sulkee samalla pois metafyyssisen välttämättömyyden, joten aktuaalinen maailma ei ole välttämätön seuraus Jumalan olemuksesta vaan seuraus Jumalan vapaan tahdon aktista. Absoluuttinen vapaus myöskin edellyttää Leibnizin mukaan valinnan mahdollisuuden vaihtoehtoisten maailmojen välillä. Aktuaalinen maailma ei siis ole olemassa siitä syystä, että se olisi ollut ainoa vaihtoehto.¹²

Ennen maailman luomista

Seuraavassa luon karkeahkon ja hyvin yleisellä tasolla liikuvan katsauksen näihin vaihtoehtoisiiin maailmankaik-

keuksiin, jotka Leibnizin mukaan ovat olleet ikuisesti *sub ratione possibilitatis*¹³ Jumalan mielessä¹⁴.

i) Mahdolliset maailmat

Leibnizin mukaan Jumala kontemploi ennen maailman luomista ääretöntä määrää mahdollisia maailmoja¹⁵. Mahdollisella maailmalla Leibniz tarkoittaa ei-aktuaalisesti olemassaolevaa asiantilojen kokonaisuutta, joka on sisäisesti ristiriidaton¹⁶. Asiantilojen kokonaisuuden voidaan ajatella koostuvan olioista, niiden ominaisuuksista sekä näiden ominaisuuksien määrittämisistä suhteista, joita olioiden välillä on. Olioiden ominaisuuksien, samoin kuin niiden määrittämien suhteiden, tulee olla keskenään yhteensopivia.¹⁷ Siten sisäisesti ristiriitaiset maailmat, jonkin asiantilan samanaikaisesti myöntävät ja kieltävät asiointilojen kokonaisuudet, eivät ole edes periaatteessa mahdollisia, sillä Leibnizin mukaan Jumala täydellisenä olentona ei ajattele ristiriitaisesti. Vain ristiriidattomat maailmat ovat olemassa ideoina Jumalan mielessä ja vain ne voivat periaatteessa tulla aktuaalisiksi. Ristiriidattomuudesta myöskin seuraa, että jokainen mahdollinen maailma on aina säännönmukainen, joidenkin lakien hallitsema.¹⁸

Mahdollisten maailmojen määrän äärettömyys on käsittääkseni tiettyssä mielessä seurausta toisesta Leibnizin filosofialle keskeisestä periaatteesta, siitä jonka mukaisesti kahta identtistä oliota tai asiantilaa ei yksinkertaisesti voi olla olemassa. Tämä periaate tunnetaan nimellä *Principium identitatis indiscernibilium*.¹⁹ Koska kaikki oliot välttämättä poikkeavat ominaisuuksiltaan toisistaan ja koska näitä yksilöllisiä ominaisuuksia on rajattomasti, kaikki ominaisuudet eivät voi olla toistensa kanssa yhteensopivia. Tällöin voidaan ajatella tiettyjä ominaisuuksien kokonaisuuksia, joiden sisällä ja vain niissä nämä ominaisuudet ovat toistensa kanssa yhteensopivia. Yhteensopivien olioiden ja niiden ominaisuuksien kokonaisuus muodostaa siten yhden mahdollisen maailman.

Jumala siis tarkastelee Leibnizin mukaan näitä mahdollisia maailmoja jonkin mahdollisen maailman aktualisoinnin eli maailman luomisen näkökulmasta²⁰. Kaikkietäväälle olennolle, jonka ymmärrys kattaa kaiken mikä ylipäätään voi olla ymmärryksen kohteena, tämä tarkastelu ei luonnollisesti muodostu miksiäkään ongelmaksi²¹. Kiinnostavaa sen sijaan on se, että Leibniz erottaa tässä kaikkietävyudessa kaksi²² osa-aluetta, joiden avulla hän pyrkii kuvaamaan Jumalan rajatonta tietokykyä. Kaikkietävänä olentona Jumala käyttää tähän mahdollisten maailmojen tarkasteluun tietokykynsä molempia osa-alueita ja niillä kumpaisellakin on tässä tarkastelussa oma rajattu tehtävänsä.

Leibnizin mukaan Jumala ensinnäkin käyttää asiantilojen ja niiden suhteiden tarkasteluun *pelkän intellektin tietoa*,²³ jonka kohteena ovat sekä mahdollisuus että välttämättömyys koskien näitä asiantiloja ja niiden suhteita. Näitä mahdollisuuksia Jumala voi Leibnizin mukaan tarkastella joko erikseen yhdessä mahdollisessa maailmassa tai suhteessa kaikkiin mahdollisiin maailmoihin.²⁴ Käsittääkseni tätä tarkastelua ei kuitenkaan tule ymmärtää luonteeltaan diskursiiviseksi, jossa tarkastelu etenee askelittain johtopäätökseen lähtien jostakin yksittäisestä havainnosta tai toteamuksesta, vaan voitaneen olettaa, että Jumala äärettömän tietokyvyn omaavana oliona kykenee näkemään nämä mahdolliset maailmat välittömästi ilman, että hänen tarvitsee turvautua tarkastelussaan edellä mainittuihin askeliin. Asiantiloja koskevalla välttämättömyydellä Leibniz tarkoittaa

ymmärtääkseni näiden asiantilojen muodostamaa kokonaisuutta; mahdollisuudella jotain tiettyä asiantilaa tässä kokonaisuudessa, toisin sanoen mahdollisen asiantilan sopivuutta tähän kokonaisuuteen.

Toinen Jumalan äärettömän tietokyvyn osa-alue, jota Leibniz kutsuu *näkemyksen tiedoksi*,²⁵ kattaa puolestaan kontingentit ja aktuaaliset asiantilat, jotka liittyvät nimenomaisesti aktuaaliseen maailmaan²⁶. Leibnizin mukaan Jumalalle kaikki edellä mainitut asiantilat — välttämättömät, mahdolliset, kontingentit ja aktuaaliset — ovat analyttisiä. Esimerkiksi jotain tiettyä yksilöä koskevissa asiantiloissa predikaatti, yksilöä koskeva ominaisuus tai suhde, sisältyy aina subjektiin. Tällöin Jumala voi nähdä yksilön ominaisuuksista kaikki tätä yksilöä koskevat suhteet.²⁷ Tätä Leibniz nimittää täydelliseksi yksilökäsitteeksi, joka kattaa subjektin menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden.²⁸

Kukin mahdollinen maailma voidaan nähdä tällaisten täydellisten yksilökäsitteiden yhteensovitetuina joukko, sillä kaikki ajateltavissa olevat yksilökäsitteet eivät suinkaan ole yhteensopivia toistensa kanssa. Yksilökäsitteiden yhteensovivuuteen kuuluu, että ne eivät sisällä ristiriitaa. Benson Mates valottaa tätä yhteensovivuutta esimerkkillään Pietarista ja Jeesuksesta: Pietarin täydellinen yksilökäsite, joka sisälsi aktuaalisena asiantilana Jeesuksen kieltämisen, oli yhteensopiva Jeesuksen täydellisen yksilökäsitteen kanssa, sillä Jeesuksen käsite sisälsi sen, että Pietari *voi* kieltää hänet. Ellei tätä mahdollisuutta olisi sisällynyt Pietarin käsitteeseen, Pietari ja Jeesus eivät olisi voineet elää samassa maailmassa, sillä heidän käsitteensä olisivat olleet tuolloin yhteensopimattomia.²⁹

Täydellisellä yksilökäsitteellä tarkoitetaan siis kullekin oliolle tai substanssille periaatteessa määrittelemättömyyttä mutta äärellistä määrää attribuutteja tai predikaatteja, jotka kattavat menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden ja joista yksilö aktualisoi vapaasta tahdostaan aikaisempien predikaattien kanssa yhteensopivat predikaatit.³⁰

Attribuutit tai predikaatit, joita subjekti aktualisoi, ovat hypoteettisesti välttämättömiä³¹ eli kontingentteja. Käsittääkseni tämä tarkoittaa sitä, että minkään yksittäisen predikaatin, jonka yksilö aktualisoi, ei tarvitse olla sinänsä välttämätön. Jokin kokonaisuuden kannalta välttämätön tapahtuma determinoi

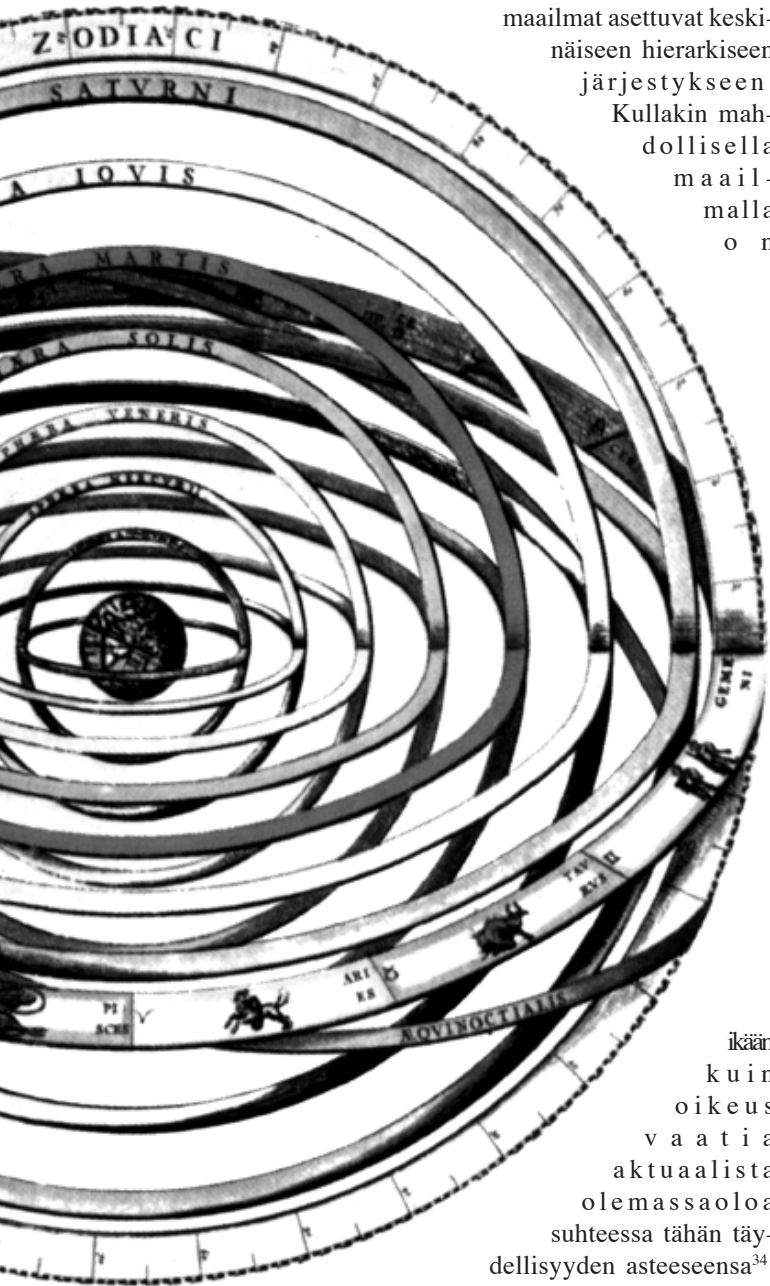

jonkin predikaatin aktualisoimisen, mutta ei sitä, mikä yksilö tämän predikaatin aktualisoi. Ensi lukemalta hieman hankalalta tuntuva asiaa voidaan mielestäni selventää Leibnizin toisessa yhteydessä³² esittämällä lainauksella *Udesta Testamentista*: "... [m]ahdotonta on, että viettelykset jäisivät tulematta; mutta voi sitä, jonka kautta ne tulevat!"³³

ii) Jumalan tekemä valinta

Identitas indiscernibilium -periaatteen mukaisesti mahdolliset maailmat poikkeavat siis välttämättä toisistaan jossakin määrin. Leibnizin mukaan jokaisessa mahdollisessa maailmassa on siten tietty täydellisyyden aste, jonka mukaisesti nämä maailmat asettuvat keskinäiseen hierarkiseen järjestykseen.

Kullakin mahdollisella maailmalla on

ikään kuin oikeus vaatii aktuaalista olemassaoloa suhteessa tähän täydellisyyden asteeseensa³⁴.

Täydellisyyden asteella Leibniz tarkoittaa asiantilojen tai ilmiöiden moneutta tai rikkautta suhteessa ilmiöiden väliseen järjestykseen, harmoniaan tai koherenssiin. Koherenssi on suoraa seurausta ilmiöitä säätelevistä laeista. Mitä koherentimpi maailma on ilmiöiden suhteen sitä täydellisempi ja lainalaisempi se on. Ilmiöitä sääteleviä lakeja ei Leibnizin

mukaan kuitenkaan tule olettaa yli tarpeen, vaan täydellisyys pitää sisällään lakien mahdollisimman pienen lukumäärän.³⁵

Koska vain yksi edellä mainituista kaikista mahdollisista maailmoista voi aktualisoitua ja koska jokainen mahdollinen maailma on yhtäläisesti aktualisoitavissa, on Jumalan valinnalle oltava syy tai peruste, jonka perusteella hän tekee valinnan. Samalla tämä peruste on Leibnizin mukaan riittävä: muita selityspenusteita valinnalle ei tarvitse ottaa huomioon.³⁶ Valinnan riittävä peruste on viime kädessä aktualisoitavan maailman suurin mahdollinen täydellisyyden aste, jonka Jumala kaikkietävytydessään näkee, äärettömässä hyvytydessään valitsee ja kaikki-voipaisuudessaan luo³⁷.

Maailman luominen

Leibnizille maailman luominen on siis yhden ja vain yhden Jumalan mielessä olevan idean aktualisoimista. Tällöin tämän valitun maailman täytyy olla paras mahdollinen. Maailma on paras mahdollinen kuitenkin vain kokonaisuutena, jumalallisesta näkökulmasta, jota korkeintaan äärellinen ymmärrys ei koskaan saavuta.

i) Paras mahdollinen maailma

Maailman luomisen yhteydessä Jumala käyttää Leibnizin mukaan äärettömän tietokykynsä toista osa-alueetta, näkemyksen tietoa, jonka alueeseen kuuluvat siis aktuaalista maailmaa koskevat kontingentit ja aktuaaliset asiantilat. Näkemyksen tieto on myöskin luonteeltaan reflektiivistä, minkä ansiosta Jumala voi ikuisen ja muuttumattoman *sallimuksensa* mukaisesti aktualisoida parhaimman mahdollisen maailman kaikista mahdollisista maailmoista.³⁸

Sallimuksen selittämiseksi Leibniz jakaa Jumalan tahdon kahteen osaan: *ensisijaiseen* ja *lopulliseen*. Ensisijainen tahto on luonteeltaan epätäydellinen. Sen vaikutus ei koskaan voi toteutua täysimääräisesti, sillä se koskee partikulaarisia olioita, jotka ovat olemukseltaan epätäydellisiä. Vaikka Jumala Leibnizin mukaan tahtookin ensijaisesti jokaisen partikulaarisen olion parasta, olioiden epätäydellisyys rajoittaa tiettyssä mielessä tätä tahtoa, sillä ne voivat ottaa vastaan vain omaa täydellisyyden astettaan vastaavan määrän hyvää. Kaikkien näiden ensijaisten tahdon aktien eräänlaisena painotettuna summana muodostuu sen sijaan lopullinen tahto, sallimus, joka koskee nimenomaisesti kokonaisuutta.³⁹

Se, että Jumala valitsee tämän kokonaisuuden kaikista mahdollisista vaihtoehdoista, jotka hänellä valintaa tehdessään on, on Leibnizin mukaan tiettyssä mielessä seurausta Jumalan rajoittamattomasta olemuksesta: olemukseltaan rajoittamaton, täydellinen olento luo vain täydellistä⁴⁰ sillä Leibnizin mukaan Jumalan absoluuttinen vapaus ei sulje pois moraalista välttämättömyyttä vaan nämä ovat toistensa kanssa yhteensopivia. Siten Jumala täydellisenä oliona valitsee sopivimman eli moraalisesti parhaimman mahdollisen maailman mutta tekee tämän valinnan vapaasta tahdostaan.⁴¹ Tällöin Jumala valitsee kokonaisuuden, jossa on yhteensopivimmat oliot ja niiden attributit. Siten aktuaalisesti olemassaolevan maailman voidaan ajatella olevan kaikissa kuviteltavissa olevissa suhteissa paras mahdollinen, mutta äärellinen olio kokee sen omasta rajoittuneisuudestaan johtuen väistämättä epätäydelliseksi.

Siten esimerkiksi Voltairen (1694-1778) *Candidessa* esittämä parodia parhaasta mahdollisesta maailmasta ei osu kunnolla

maaliinsa. Pikemminkin Voltaire osoittaa eksplisiittisesti oman rajoittuneisuutensa mitä tulee hänen kykynsä havaita koko maailmankaikkeutta selvästi. Onkin esitetty, että Voltaire, Christian Wolffia (1679-1754) seuraten, käsittää Leibnizin parhaan mahdollisen maailman ajatuksen väärin. Christian Wolffhan oli selittänyt Leibnizin tarkoittavan parasta mahdollista maailmaa nimenomaisesti ihmisten näkökulmasta.⁴²

Leibnizin tunnettu maalausvertaus käy samalla vastauksesta Voltairelle: Oletetaan, että seisomme suuren kankaalla peitetyn maalauksen edessä, josta on jäänyt näkyviin vain pieni osa. Näkyvä osa näyttää meistä — vaikka tutkisimme sitä kuinka tarkoin tahansa — pelkältä mielivaltaiselta värien sekoitukselta. Mutta kun maalausta peittävä kangas poistetaan, huomaamme, että se mikä aikaisemmin näytti käsittämättömältä tahralta tai värien sekamelskalta, onkin tehty kokonaisuuden kannalta mitä suurimmalla taidolla.⁴³

Lopuksi

Eräänlaisena yhteenvetona kaikesta edellä esitetystä voidaan todeta seuraavaa: vaikka Jumala onkin kaikkivoipa olento ja siten olemukseltaan rajoittamaton, noudattaa hän täydellisen rationaalisen olentona toisiinsa elimellisesti liittyviä ristiriidan, riittävän perusteen ja *identitas indiscernibilium* -periaatteita, sillä ne ovat yhteensopivia hänen täydellisyytensä kanssa.

Ristiriidan periaatteen mukaisesti Jumala ajattelee vain ristiriidattomia mahdollisia maailmoja, sillä Leibnizin mukaan jokainen asiantila on joko tosi tai epätosi mutta ei samanaikaisesti molempia. Riittävän perusteen periaatteen mukaisesti Jumala on viime kädessä lopullinen peruste jokaiselle asiantilalle tai tapahtumalle; ellei näin olisi, Jumala ei voisi olla kaikkitietävä. Samoin Jumalan valinnalle on perusteensa, joka Leibnizin mukaan on täydellisimmän maailman valitseminen kaikista mahdollisista vaihtoehdoista, jotka Jumalalla valintaa tehdessä on. Tämä sopii myös yhteen Jumalan absoluuttisen hyvyyden kanssa: näin Jumalan sallimukselle jää tilaa maailmassa. Myöskin *identitas indiscernibilium* -periaate sitoo Jumalaa, sillä Leibnizin mukaan edes kaikkitietävä Jumala ei voisi tietää kahden erillisen ja silti identtisen olion asiantilan riittävää perustetta.

Viitteet

1. Leibniz, more than any other modern philosopher, took seriously the idea of a *creation* of the universe, giving it a centrally important place in his system. Like the theories of the medievals for whom he had such great respect, his system put God as the *author of creation* at the focal position in metaphysics. (Rescher 1979, 13)
2. Leibnizin mukaan sellaiset kristityt ajattelijat kuin Abelard, Hobbes ja Wycliff kannattavat stolaista Diodorusta seuraten ajatusta, että aktuaalinen maailma on samalla ainoa mahdollinen. Täysin päinvastasta ajatusta kannattava Leibniz pitää tätä käsitystä järjettömänä, sillä se on hänen mukaansa yhteensopimaton Jumalan kaikkivoipaisuuteen sisältyvän rajoittamattoman vapauden kanssa. Mikäli Jumalalla ei olisi ollut vapautta valintaan, hänen viisauttaan ja hyvyttään ei voitaisi millään muotoa ajatella, saati ylistää. (Vin. §21-22)
3. Mon. §32.
4. Mon. §36.
5. Emt. §37-38.
6. Emt. §39.
7. Mon. §§40, 41, 45.
8. Emt. §43.
9. Vin. §9.
10. Vin. §4.
11. Emt. §§5-6.

12. Emt. §21.
13. Mahdollisuuksina järjen tai harkinnan kohteena.
14. Vin. §8.
15. Mon. §53.
16. Vin. §7.
17. Rescher 1979, 16-17.
18. Dis. §6.
19. Periaate sanoo, että mikäli kahden erillisen olion ominaisuudet ovat identtiset, on kyseessä itse asiassa yksi ja sama olio. Erillisten olioiden käsitteisiin nimenomaisesti kuuluu, että ne erottuvat jonkin ominaisuuden perusteella toisistaan. (Ks. esim. Siukonen 1995, 67-68.)
20. Mon. §53.
21. Vin. §13.
22. Näiden lisäksi Leibniz erottaa *välittävän tiedon* (latinaksi *scientia media*; englanniksi *intermediate science*), mutta sanoo tämän erotuksen olevan tiettyssä mielessä tarpeettoman, sillä pelkän intellektin tieto ja näkemyksen tieto, joihin välittävä tieto sisältyy, ovat hänen mukaansa riittävät kuvaamaan jumalallista ennaltatietämistä (Vin. §17).
23. Latinaksi *scientia simplicis intelligentiae*. Sananmukainen käännös olisi kai yksinkertaisen, jakamattoman intellektin tieto. Englanninkieliseksi vastineeksi Schreckerit tarjoavat käsitettä *science of simple intelligence* (Schrecker 1965, 117, alaviite 2).
24. Vin. §14-15.
25. Latinaksi *scientia visionis*; englanniksi *science of vision* (Schrecker 1965, 117, alaviite 2).
26. Vin. §16.
27. Dis. §8.
28. Leibniz 1969, 268.
29. Mates 1986, 71-72.
30. Emt., 63.
31. Nykyaikainen logiikan tutkimus on paljastanut Leibnizin modaalisten väittämien ongelmallisuuden. Erottaessaan toisistaan absoluuttisen ja hypoteettisen välttämättömyyden, joka koskee nimenomaisesti jossain-lauseita, Leibniz ei huomaa, että on eri asia omistetaanko välttämättömyys implikaatiolauseessa etu- vai jälkilauseelle. (Katso esim. Mates 1986, 117.)
32. Lainauksen alkuperäinen yhteys koskee moraalisen pahan ja fyysisen pahan välistä suhdetta (ks. Vin. §39). En kuitenkaan käsittele sitä tässä kirjoituksessa.
33. Luuk. 17:1.
34. Mon. §54.
35. Dis. §5.
36. Mon. §53.
37. Emt. §§54-55.
38. Vin. §17.
39. Emt. §§24-26.
40. Dis. §1.
41. Vin. §21.
42. Katso esim. Siukonen 1995, 23.
43. Loemker 1969, 489.

Kirjallisuus

- G. W. Leibniz, A Vindication of God's Justice reconciled with His Other Perfections and All His Actions. Teoksessa *Monadology and Other Philosophical Essays*. Kääntänyt P. & A. M. Schrecker. The Bobbs-Merrill Company Inc., New York 1965 (=Vin.)
- G. W. Leibniz, Discourse on Metaphysics (alun perin nimetön). Teoksessa *Philosophical Papers and Letters*. Kääntänyt ja toim. L. E. Loemker. D. Reidel, Dordrecht 1969 (=Dis.).
- G. W. Leibniz, The Principles of Nature and of Grace, based on Reason (*Principes de la Nature et de la Grace, fondés en Raison*). Teoksessa *Philosophical Papers and Letters*. Kääntänyt ja toim. L. E. Loemker. D. Reidel, Dordrecht 1969 (=Prin.).
- G. W. Leibniz, *Monadologia (Principes de la Nature et de la Grace, Fondés en Raison — Principes de la Philosophie ou monadologie)* (teos on alun perin nimetön). Suom. J. Siukonen. Gaudeamus, Helsinki 1995 (=Mon.).
- B. Mates, *The Philosophy of Leibniz*. Oxford University Press, New York 1986.
- N. Rescher, *Leibniz — An Introduction to his Philosophy*. Basil Blackwell, Oxford 1979.
- P. & A. M. Schrecker, alaviite, s. 117. Teoksessa *Gottfried Wilhelm Leibniz, Monadology and Other philosophical Essays*. The Bobbs-Merrill Company Inc., New York 1965.
- J. Siukonen, Johdanto. Teoksessa *Gottfried Wilhelm Leibniz, Monadologia*. Gaudeamus, Helsinki 1995.